

1. Οι έννοιες

1.1 Παράδοση και Νεοτερικότητα¹

Χρησιμοποιούμε τις έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας για να δηλώσουμε, να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε τις διαφορές που χωρίζουν το παλιό από το μοντέρνο: τις παραδοσιακές κοινωνίες των Αρχαίων και των Μέσων Χρόνων από τις μοντέρνες κοινωνίες των Νεότερων Χρόνων.²

Πρόκειται για έννοιες αντίθετες. Η σύζευξή τους είναι σχεδόν πάντοτε αρνητική. Καθώς τις χρησιμοποιούμε, συνήθως τις αντιδιαστέλλουμε. Η αντιπαράθεση αυτή έχει την δική της ιστορία, την δική της χρησιμότητα, αλλά και τα δικά της προβλήματα.

Πρώτον, έχει την δική της ιστορία. Πρόκειται, αυτονόητα, για μια αντιδιαστολή από την πλευρά της Νεοτερικότητας. Έχει νόημα μόνον για εκείνες τις κοινωνίες που έγιναν (με διάφορους τρόπους) ‘μοντέρνες’ και συνειδητοποιήσαν έτσι ότι διέφεραν (για διάφορους λόγους) από όλες εκείνες που είχαν προηγηθεί – κυρίως όμως από ό,τι περιγράφηκε από τον Ευρωπαϊό άνθρωπο ως Μεσαίωνας.

Δεύτερον, έχει την δική της χρησιμότητα. Είναι ριζωμένη στην σκέψη μας και πολύ ανθεκτική. Της δίνουμε ποικίλες σημασίες ανάλογα με την περίπτωση, τα κριτήρια, τον τρόπο σκέψης. Την επιστρατεύουμε, όποτε θέλουμε να δείξουμε με ποιους τρόπους αντιλαμβανόμαστε την απόσταση που χωρίζει εμάς τους μοντέρνους ανθρώπους από τους παραδοσιακούς προγόνους μας.

Τρίτον, όμως, έχει και τις δικές της δυσκολίες. Παρά την πολυχρησία της, είναι μια αντιδιαστολή με προβλήματα. Τα περισσότερα αφορούν στην σαφήνεια των δύο εννοιών, δηλαδή της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας.

1. Όπως πολλές από τις λέξεις που πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε, έτσι και η λέξη ‘νεοτερικότητα’ είναι νεολογισμός. Παράγεται από τον συγκριτικό βαθμό του επιθέτου ‘νέος’, που, μετά την απλοποίηση της δημοτικής, γράφεται με όμικρον, δηλαδή ‘νεότερος’. Επομένως, η γραφή ‘νεωτερικότητα’, παρότι έχει επικρατήσει, είναι, στην δημοτική τουλάχιστον, λιγότερο συνεπής μορφολογικά από την εδώ προτιμώμενη ‘νεοτερικότητα’.

2. Η συμβατική χρονολόγηση (το δυτικοευρωπαϊκό σχήμα) της γνωστής ιστορίας του ανθρώπου θέλει τους Αρχαίους Χρόνους να λήγουν περί το 500 μ.Χ., τους Μέσους (δηλαδή τον Μεσαίωνα) να καταλαμβάνουν το διάστημα έως το 1500, και τους Νεότερους να φθάνουν έως τις ημέρες μας.

Προκαλούνται από τους διαφορετικούς και συχνά αντιφατικούς τρόπους με τους οποίους τις χρησιμοποιούμε. Προκαλούνται όμως και από τον γενικευτικό χαρακτήρα των σημασιών που περιέχουν.

Όποια προβλήματα κι αν παρουσιάζει πάντως, η αντιδιαστολή Παράδοσης και Νεοτερικότητας δεν είναι κάτι ξένο στην κοινή λογική. Το αντίθετο μάλιστα, μας είναι πολύ οικεία. Αρκεί να σκεφτούμε τις σημασίες που περιέχει το επίθετο ‘παραδοσιακός’ στην καθημερινή ζωή: παραδοσιακές οικονομίες, παραδοσιακές αξίες, παραδοσιακές νοοτροπίες, παραδοσιακές μουσικές, παραδοσιακές φορεσιές, παραδοσιακές κουζίνες, παραδοσιακές ταβέρνες.

Τέτοιες σημασίες μπορεί να έχουν άλλοτε θετική κι άλλοτε αρνητική χροιά. Μερικές φορές δηλώνουν κάτι που θα θέλαμε να ξαναζωντανέψει ή να συντηρηθεί, ενώ άλλες κάτι που χαιρόμαστε επειδή αποτελεί πια παρελθόν. Κατά κανόνα όμως παραπέμπουν σε καταστάσεις που θεωρούμε ότι έχουν πλέον παρέλθει ή δηλώνουν ιδιότητες που δεν επικρατούν πια. Και γι’ αυτό κάτι που θεωρείται ‘παραδοσιακό’, χαρακτηρίζεται έτσι επειδή φέρεται να διαφέρει με κάποιον, απροσδιόριστο μεν ριζικό δε, τρόπο από την δική μας εποχή.

Βεβαίως, στην καθημερινή ζωή χρησιμοποιούμε λέξεις όπως ‘παραδοσιακός’ και ‘μοντέρνος’ και με ακόμη πιο χαλαρές σημασίες. Παραδοσιακό μπορεί απλώς να σημαίνει διαχρονικό ή εθιμικό. Συχνά, χαρακτηρίζουμε ‘παράδοση’ (ή ‘θεσμό’) κάτι που μπορεί να αποτελεί ‘συνήθειο’, δηλαδή μια επαναλαμβανόμενη ενέργεια σχετικά σταθερή στον χρόνο. Ή χαρακτηρίζουμε έτσι ακόμη και μια προσωπική ρουτίνα. Ή, πάλι, κάτι που κανονικά θα έπρεπε να είχε παρέλθει, αλλά παρά ταύτα αντέχει στον χρόνο. Και εύκολα αποκαλούμε ‘μοντέρνο’ οτιδήποτε απλώς συμβαίνει να είναι ‘τωρινό’, να ανήκει στους καιρούς μας. Ακόμη και τέτοιες σημασίες όμως είναι προβολές, πάνω στην καθημερινότητα, της αχνής συνειδησης που έχουμε ότι η δική μας εποχή διαφέρει, για κάποιους λόγους, από τις προηγούμενες.

Ό,τι αποτυπώνεται στις τυποποιήσεις της κοινής λογικής, ισχύει ακόμη περισσότερο σε πιο συστηματικές απόπειρες να κατανοήσουμε τον κοινωνικό κόσμο. Εδώ, λέξεις όπως ‘παραδοσιακός’ και ‘μοντέρνος’ διαστέλλουν τις σημασίες τους και αποκτούν πιο γενικό περίγραμμα, παραπέμποντας πλέον σε είδη κοινωνιών: των κοινωνιών της Παράδοσης και εκείνων της Νεοτερικότητας.

Τέτοιες απόπειρες, φέρ’ ειπείν, είναι οι μοντέρνες πολιτικές ιδεολογίες. Παρά τις εμμονές και τον φανατισμό που προκαλούν, οι ιδεολογίες

αποτελούν προσπάθειες, όχι μόνον διαμόρφωσης, αλλά και ερμηνείας της κοινωνίας. Έχουν λοιπόν κι αυτές συνείδηση της απόστασης ανάμεσα στην Παράδοση και την Νεοτερικότητα, όποιαν επιμέρους σημασία κι αν συμβαίνει να δίνουν στις δύο έννοιες. Μερικές ιδεολογίες ('αντιδραστικές', 'συντηρητικές') καταδικάζουν την έλευση του νέου κόσμου. Άλλες ('προοδευτικές', 'επαναστατικές') την χαιρετίζουν. Όλες όμως με τον τρόπο τους αναγνωρίζουν ότι κάτι ριζικά καινούργιο εμφανίζεται κάποια στιγμή στην ανθρώπινη ιστορία. Και όλες ασχολούνται, ευθέως ή τεθλασμένα, με την εξήγηση και την αντιμετώπιση αυτής της αλλαγής.

Συνείδηση εναργέστατη (αλλά όχι ομόφωνη) της διαφοράς έχει, φυσικά, και η κοινωνιολογική θεωρία, συχνά πορευόμενη παράλληλα με τις πολιτικές ιδεολογίες. Οι περισσότεροι κλασικοί το χάσμα ανάμεσα στο παλιό και το νέο έχουν κατά νου, όταν αποφαινόμενοι για την ανθρώπινη κοινωνία γενικά ή όταν αναφέρονται στις μοντέρνες μορφές της.

Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα. Για τον Φέρντιναντ Τάιννις (1887), οι παραδοσιακές ανθρώπινες συλλογικότητες δεν πρέπει να θεωρούνται πλήρεις 'κοινωνίες' με την μοντέρνα σημασία του όρου, αλλά απλώς 'κοινότητες'. Είναι τόσο ομοιογενείς εσωτερικά, με προκαθορισμένες θέσεις και ρόλους, ώστε η ατομικότητα εξαφανίζεται μέσα στο σύνολο. Διαφέρουν λοιπόν ριζικά από τις σύνθετες, ετερογενείς, εξατομικευμένες κοινωνίες της Νεοτερικότητας, και άρα η μετάβαση από τις μεν στις δε συνιστά αλλαγή κοσμοϊστορική. Για τον Καρλ Μαρξ (1857-8), το καπιταλιστικό σύστημα είναι δημιουργήμα ιστορικό και προσωρινό. Και τούτο, επειδή φέρει πίσω του ένα προηγούμενο, 'προκαπιταλιστικό', παρελθόν διαφορετικών συστημάτων οικονομικής εκμετάλλευσης. Για τον Εμίλ Ντυρκέμ (1893), οι παραδοσιακές κοινωνίες, λόγω του χαμηλού καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό τους, συνέχονται κυρίως με δεσμούς 'μηχανικής αλληλεγγύης' και τα μέλη μοιράζονται, αδιαφοροποίητα, τις ίδιες αντιλήψεις, αξίες και τρόπους ζωής. Αντιθέτως, οι μοντέρνες κοινωνίες συνέχονται με δεσμούς 'οργανικής αλληλεγγύης', η οποία προκύπτει από την αλληλεξάρτηση διαφοροποιημένων πλέον κοινωνικών θέσεων και ρόλων. Για τον Μαξ Βέμπερ (†1922), παραδοσιακές είναι οι κοινωνίες στις οποίες ο τρόπος σκέψης θεμελιώνεται στο έθιμο και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Δεν μοιάζει καθόλου με την εργαλειακή ορθολογικότητα που επικρατεί στους Νεότερους Χρόνους. Ως επιβολή της φόρμας (της 'αντικειμενικής κουλτούρας') πάνω στην ουσία (στην 'υποκειμενική κουλτούρα') αντιλαμβάνεται ο Γκέοργκ Ζίμμελ (1903) την έλευση του νέου κόσμου. Εν ολίγοις, η κλασική κοι-

ωνολογική θεωρία περιέχει, σε διάφορες μορφές, κάποιαν (άμεση ή έμμεση) αναφορά στην διαφορά της Νεοτερικότητας από την Παράδοση ως κύριο κατανοητικό ζητούμενο.

Οι ποικίλες σημασίες δείχνουν πόσο διαδεδομένη είναι η αντιδιαστολή Παράδοσης και Νεοτερικότητας. Γι' αυτό, όσο θαμπή κι αν παραμένει και με όποιες λέξεις κι αν εκφράζεται, θεωρείται επίσης κάτι το αυτονόητο. Οι αποστάσεις που χωρίζουν την δική μας εποχή από όσα επικρατούσαν στην προηγούμενη ιστορία, φαντάζουν κατά κάποιον τρόπο δεδομένες, ακόμη κι αν δεν είμαστε σε θέση να τις προσδιορίσουμε με ακρίβεια.

Η συνείδηση της διαφοράς (όχι το ακριβές κατά περίπτωση περιεχόμενο της διαφοράς) είναι εδώ το σημείο που μας απασχολεί. Και η συνείδηση αυτή, όπως ήδη αναφέραμε, δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί γνώρισμα της ίδιας της Νεοτερικότητας. Στην ανθρώπινη ιστορία, η μοντέρνα εποχή είναι η πρώτη και η μόνη που αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως τέτοια και 'δημιουργεί' έτσι τις άλλες εποχές – βάζει, ούτως ειπείν, σε τάξη το παρελθόν της.

1.2 Ο ετεροπροσδιορισμός των εννοιών

Ας προσέξουμε τον ετεροπροσδιορισμό των δύο εννοιών. Η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη. Με όποιον τρόπο κι αν τα ορίσουμε, το μοντέρνο προϋποθέτει και συνεπάγεται το παραδοσιακό όπως η ιδέα του δεξιού χεριού προϋποθέτει και συνεπάγεται την ιδέα του αριστερού. Αλλά και αντιστρόφως, η έννοια της Παράδοσης είναι κενή νοήματος δίχως την έννοια της Νεοτερικότητας. Εν ολίγοις, 'χρειαζόμαστε' το παλιό για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για το καινούργιο. Γι' αυτό και ο χαρακτηρισμός 'παραδοσιακός' δηλώνει κάτι που ουσιαστικά αποτελεί παρελθόν: κάτι πιθανώς σεβάσιμο ή πιθανώς απορριπτέο, αλλά πλέον μακρινό και αμετακίνητο, 'εκεί' κι όχι 'εδώ'.

Ας δούμε και πώς αλλιώς διαφέρουν οι δύο έννοιες. Η Παράδοση δηλώνει κάτι το λίγο έως πολύ 'δεδομένο', το σχετικά σταθερό, που διαμορφώθηκε αργά, ξεκινώντας από πάμπολλες αρχικές 'αφετηρίες' οι οποίες χάνονται στο βάθος του χρόνου. Έχει όμως μόνον ένα και βέβαιο 'τέρμα' (όπως κι αν κατά περίπτωση ορίζεται αυτό): την παρέλευσή της, την διαδοχή της από την Νεοτερικότητα.

Σε αντίθεση, η Νεοτερικότητα δηλώνει κάτι που βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση και αλλαγή, που έχει πολλές 'αφετηρίες' αλλά κανένα 'τέρμα'.

Αποτελεί γενίκευση, την οποία όμως δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να περιγράψουμε το δεδομένο, διότι εδώ απλώς δεν υπάρχει κάτι σταθερό. Κατά την περιβόητη ρήση του Σαρλ Μπωντλαίρ (1864), του Γάλλου ποιητή που καθιέρωσε την λέξη, η Νεοτερικότητα δηλώνει το φευγαλέο, το εφήμερο, το συγκυριακό (*La modernité, c'est le transitoire, le fugitif, le contingent*). Ενώ στις παραδοσιακές κοινωνίες η κατεστημένη τάξη πραγμάτων θεωρείται σταθερή, δεδομένη και αδιαφιλονίκητη, στις μοντέρνες είναι το διαφιλονικούμενο ζήτημα. Μεταπαραδοσιακές λοιπόν θεωρούμε τις κοινωνίες στις οποίες οι παραδεγμένοι τρόποι συμπεριφοράς, δράσης και σκέψης που είχαν αντέξει στο πέρασμα του χρόνου, χάνουν πλέον την δεσμευτική τους ισχύ και οι παλιοί ορισμοί των ρόλων παρέρχονται.

Η Νεοτερικότητα δεν αναφέρεται σε κάποια αποκρυσταλλωμένη ή τελική κατάσταση, αλλά στην απουσία μιας τέτοιας κατάστασης. Και παρότι δεν λείπουν στις ημέρες μας οι εξαγγελίες ότι έχει ήδη επέλθει το 'τέλος της ιστορίας', η Νεοτερικότητα συνεχίζει να είναι έννοια που προσπαθεί να απεικονίσει την συνεχή κίνηση, την ακατάπαυστη μεταβλητότητα που χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα πράγματα μετά την εκπνοή της Παράδοσης. Δεν υφίσταται εδώ κάποιο (το οποιοδήποτε) 'τελικό σημείο' στον χρόνο. Αποδέιξη ότι, για να συλλάβουμε τις εσωτερικές αλλαγές της Νεοτερικότητας, την προεκτινουμε με παράγωγες έννοιες, όπως Μετανεοτερικότητα, Υστερη Νεοτερικότητα, Μεταμοντέρνα Κατάσταση και λοιπά.

Σε κάθε περίπτωση, το νόημα που δίνουμε στην Νεοτερικότητα, αντλείται από τον ετεροπροσδιορισμό με το δεδομένο, την απόσταση από το δοτό, την διαφορά προς το 'παραδοσιακό'. Με τέτοιες σημασίες χρησιμοποιούμε καθημερινά λέξεις όπως 'σύγχρονος', 'εκσυγχρονισμένος', 'εκσυγχρονιστικός', 'μοντέρνος', 'νεοτερικός', 'νεοτεριστικός' και λοιπά.

Αυτή η αμοιβαία εξάρτηση δημιουργεί έναν εννοιολογικό περιορισμό. Κανείς από τους δύο όρους δεν μπορεί να 'φορτωθεί' με πυκνά χαρακτηριστικά. Οι ιδιότητες που αποδίδουμε αφενός στην Παράδοση (κυριαρχία της 'φυσικής κοινότητας', παγιωμένη τάξη πραγμάτων, στερεότητα νοημάτων) και αφετέρου στην Νεοτερικότητα (εξατομίκευση και 'τεχνητές κοινότητες', διαφιλονικούμενη τάξη πραγμάτων, ρευστότητα νοημάτων) 'σταθεροποιούνται' από τον ίδιο τον ετεροπροσδιορισμό τους – όχι επειδή είναι οι ίδιες σταθερές.

Τέλος, είναι προφανές πως άλλη σημασία αποδίδουμε στην Παράδοση και άλλη στην 'παραδοσιαρχία', δηλαδή στην υπεράσπιση μιας παρά-

δοσης. Η παραδοσιарχία αναφέρεται στον ενστερνισμό ‘περασμένων’ αρχών, αξιών, τρόπων σκέψης, ηθικών επιταγών, πολιτικών ή κοινωνικών ρυθμίσεων. Παρά τον ‘αντινεοτερικό’ της χαρακτήρα λοιπόν, η παραδοσιарχία είναι η ίδια ένα φαινόμενο μοντέρνο, όπως φαίνεται από τον συνειδητό και σκόπιμο χαρακτήρα που της αναγνωρίζουμε. Εμφανίζεται με πολλές μορφές, από μια ατομική προσκόλληση σε ‘παραδοσιακούς’ τρόπους σκέψης ή συμπεριφοράς, έως τις πιο συστηματικές προσπάθειες ιδεολογικής και πολιτικής ανασύστασης της Παράδοσης ή ‘επιστροφής’ σε αυτήν.

1.3 Το κόστος των γενικεύσεων

Πρέπει να συγκρατήσουμε και κάτι ακόμη. Η αίσθηση των αποστάσεων που χωρίζουν το παλιό από το μοντέρνο, όπως κι αν συμβαίνει να εκφράζεται (βιωματικά, ιδεολογικά, θεωρητικά), είναι η ίδια αποτέλεσμα σαρωτικών συγκρίσεων. Στην διαφορά μεταξύ παραδοσιακού και μοντέρνου αποδίδουμε συνήθως χαρακτήρα καθολικό, που αφορά σε ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης κοινωνίας, σε όλες τις κοινωνικές δομές, σχέσεις, αξίες, δραστηριότητες.

Συνέπεια αυτής της αφαιρετικότητας είναι η πολτοποίηση της λεπτομέρειας και της ιδιαιτερότητας. Στην τεράστια κατηγορία της Παράδοσης στοιβάζονται όλα εκείνα τα είδη των κοινωνιών του παρελθόντος που δεν μοιάζουν με τις δικές μας, τις μοντέρνες κοινωνίες. Το ίδιο συμβαίνει και με την Νεοτερικότητα. Μοντέρνες θεωρούμε τις κοινωνίες που, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, έχουν χάσει τον παλιό παραδοσιακό τους χαρακτήρα.

Η απόσταση και η διαφορά είναι λοιπόν τα ασαφή και ρευστά κριτήρια που ξεχωρίζουν τις δύο έννοιες. Τούτο σημαίνει ότι πρέπει εξ αρχής να αναμένουμε πως η έννοια της Παράδοσης θα υπόκειται σε διαφορετικές, ακόμη και σε αντικρουόμενες, ερμηνείες. Δεν έχουμε όλοι την ίδια σημασία κατά νου οποτεδήποτε συμβαίνει να χρησιμοποιούμε την λέξη ‘παράδοση’ και τα παράγωγά της. Και αντιστρόφως, η έννοια της Νεοτερικότητας δηλώνει κάποιες μορφές συνολική έξοδο από μια προγενέστερη κατάσταση. Είναι δηλαδή ‘μεταπαραδοσιακή’ και γι’ αυτό επιτρέπει την συνεχή επανερμηνεία μιας Παράδοσης που δεν υπάρχει πια.

Ωστόσο, παρά την ασάφεια και την ρευστότητα των σημασιών, όλες παραπέμπουν σε κάποιον ‘κοινό ανθρωπότυπο’ της Παράδοσης: σε αν-

θρώπους σαν κι εμάς, που όμως ζούσαν, σκέφτονταν και δρούσαν με διαφορετικούς τρόπους από εμάς, σε κοινωνίες διαφορετικές από τις δικές μας. Και μοντέρνο θεωρούμε τον άνθρωπο που ζει, δρα και σκέφτεται σε κοινωνίες οι οποίες (δίκαιες ή άδικες, καλές ή κακές, ηθικές ή ανήθικες) δεν είναι πλέον παλιές, πατροπαράδοτες, παραδοσιακές.

1.4 Η ματιά προς τα πίσω

Η ιστορία, είχε γράψει ο μεγάλος ιστορικός της Αναγέννησης Γιάκομπ Μπούρκχαρντ (†1905), είναι όσα μια εποχή βρίσκει ενδιαφέροντα σε προηγούμενες εποχές. Οι διαφορετικές εικόνες που φιλοτεχνούμε για την Παράδοση, επειδή ακριβώς είναι οι ίδιες μοντέρνες, καθορίζονται από τις ποικίλες διαφορές που θεωρούμε ότι την χωρίζουν από την Νεοτερικότητα. Έτσι, τα κριτήρια που ορίζουν τέτοιες διαφορές, προσφέρονται από εκείνες τις όψεις του μοντέρνου κόσμου τις οποίες συμβαίνει να θεωρούμε τα πιο σημαντικά του χαρακτηριστικά. Κάπως απλοϊκά: αν πιστεύουμε ότι η Νεοτερικότητα είναι ανήθικη, ο ετεροπροσδιορισμός προσδίδει ηθικότητα στην Παράδοση. Αν πιστεύουμε ότι ο μοντέρνος άνθρωπος είναι διεφθαρμένος από την κοινωνία του και τον πολιτισμό του, τότε εξιδανικεύουμε τον παραδοσιακό ‘άνθρωπότυπο’ και φανταζόμαστε τις παλιότερες κοινωνίες και τους προγόνους μας σαν αγνότερους, τιμιότερους, ηθικότερους.

Στην ίδια συγκριτική λογική όμως, δεν εξιδανικεύουμε μόνον την Παράδοση, την οικτρίουμε κιόλας. Το κάνουμε οποτεδήποτε συμβαίνει να συγκρίνουμε κάπως ‘πεζά’ πράγματα,¹ όπως τις υλικές συνθήκες της δικής μας ζωής με τις ανάλογες συνθήκες, όχι μόνον του μακρινού παρελθόντος, αλλά ακόμη και των αμέσως προηγούμενων γενιών. Βιοτικό επίπεδο, εκπαίδευση, πρόνοια, βρεφική θνησιμότητα, συνθήκες υγιεινής, δημόσια υγεία, προσδόκιμο ζωής: συγκρίσεις αυτού του τύπου είναι συντριπτικές σε βάρος του παρελθόντος. Θεωρούμε τέτοιες διαφορές δεδομένες και αυτονόητες για τις δικές μας μοντέρνες κοινωνίες. Και αν για οποιονδήποτε λόγο συμβαίνει να εξιδανικεύουμε την Παράδοση, μπορεί να λησμονούμε να τις προσμετρήσουμε στα κεκτημένα της Νεοτερικότητας.

Αν πάλι πιστεύουμε ότι οι μοντέρνες κοινωνίες έχουν διανοίξει προοπτικές που ήταν αδιανόητες στον παραδοσιακό άνθρωπο, τότε ανασυγκροτούμε νοερά την Παράδοση σαν μια κατάσταση δεισιδαιμονίας, σκοταδισμού, τυραννικότητας, ανισότητας, εκμετάλλευσης, ανελευθερίας και λοιπά. Ας

σκεφτούμε λόγου χάρι τι σημαίνει στις ημέρες μας μια τόσο διαδεδομένη φράση όπως ‘εργασιακός μεσαίωνας’. Καταλαβαίνουμε αμέσως το νόημα χωρίς ανάγκη περαιτέρω εξηγήσεων.

Επομένως, εκείνο που ορίζει τα κριτήρια της διαφοράς ανάμεσα στην Παράδοση και την Νεοτερικότητα, είναι ο τρόπος με τον οποίο συμβαίνει να αντιλαμβανόμαστε το δικό μας παρόν και να χαρακτηρίζουμε τις δικές μας μοντέρνες κοινωνίες. Πρέπει έτσι να αναμένουμε εξαρχής διαφωνίες, όχι μόνον ως προς τι ακριβώς είναι παραδοσιακό, αλλά και ως προς τι ακριβώς είναι μοντέρνο. Τέτοιες διαφωνίες είναι εύλογες, αναμενόμενες, ‘φυσιολογικές’. Όσο κι αν προσπαθούμε να τις δαμάσουμε, οι έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας θα παραμείνουν σχετικές, ρευστές και βεβαρηνμένες με αξιολογικές κρίσεις.

Οφείλουμε όμως να πάμε ακόμη βαθύτερα, σε ένα επίπεδο πιο αυτοκριτικό και αναστοχαστικό. Οι έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας δεν μπορούν να τιθασευτούν εντελώς, επειδή από καθαρά λογική άποψη είναι έννοιες με διπλό χαρακτήρα. Τις χρησιμοποιούμε άλλοτε ως αναλυτικά πλαίσια, ως ‘ιδεοτύπους’ κατά Βέμπερ (1904). Κι άλλοτε πάλι, αλλάζοντας το νόημα, τις χρησιμοποιούμε ως εμπειρικές κατηγορίες.

Όταν τις χρησιμοποιούμε ‘ιδεοτυπικά’, τότε δεν έχουν πραγματικό περιεχόμενο. Είναι έννοιες ‘κατασκευασμένες’ με βάση τις πιο ‘καθαρές’ ή ‘ορθολογικές’ μορφές τους. Αυτή είναι η ιδιότητα που μας επιτρέπει να τις ετεροπροσδιορίζουμε αφηρημένα, να αντιμετωπίζουμε την μία έννοια σαν αντεστραμμένη όψη της άλλης. Αλλά με αυτήν την ιδιότητα οι έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας δεν μπορούν να έχουν ‘πυκνό’ περιεχόμενο, δεν περιέχουν αληθινές κοινωνίες.

Όταν όμως τις χρησιμοποιούμε ως εμπειρικές κατηγορίες, τότε τοποθετούμε μέσα τους περιπτώσεις συγκεκριμένες στον χώρο και τον χρόνο, ‘ιστορικές κοινωνίες’, χρησιμοποιώντας ως κριτήριο κοινά χαρακτηριστικά, τύπους κοινωνικής οργάνωσης, δομές, μορφολογίες. Με αυτήν την δεύτερη ιδιότητα, ο απόλυτος ετεροπροσδιορισμός των δύο εννοιών παύει να ισχύει, ο καθαρός χαρακτήρας τους ‘νοθεύεται’ με εμπειρικά στοιχεία. Το περιεχόμενο των δύο εννοιών από αφηρημένο γίνεται συγκεκριμένο.

Με την πρώτη ιδιότητα, οι έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας δεν μπορούν να έχουν πραγματολογικό περιεχόμενο. Με την δεύτερη, έχουν μόνον πραγματολογικό περιεχόμενο. Σε διαφορετική διατύπωση, η Παράδοση και η Νεοτερικότητα είναι αναλυτικές κατασκευές με τις

οποίες, σκόπιμα και συνειδητά, απλουστεύουμε περίπλοκες ιστορικές πραγματικότητες.

Η ρευστότητα της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας είναι λοιπόν συνέπεια της αντιφατικής ιδιοσυστασίας τους ως εννοιών. Αυτή η εσωτερική ένταση θα παρουσιάζεται ξανά και ξανά, σαν εμπόδιο που δεν μπορεί να υπερπηδηθεί – ή, κάπως πιο θετικά, σαν ευκαιρία που υπενθυμίζει τους περιορισμούς των εννοιακών μας εργαλείων.

Γι' αυτό και στόχος μας δεν θα μπορούσε να είναι η συνολική περιγραφή. Η φιλοδοξία βρίσκεται πολύ πιο χαμηλά: να μπορέσουμε να διακρίνουμε, με την δική μας αναδρομική γνώση και λογική, τις 'τάσεις' ή τις 'κατευθύνσεις' της μετάβασης από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα.

1.5 Ασυνέχεια ή συνέχεια;

Θεμελιώδης για την κοινωνική θεωρία, επίμαχη για τις μοντέρνες ιδεολογίες, οικεία αλλά και εύπλαστη για την κοινή λογική, η αντιδιαστολή Παράδοσης και Νεοτερικότητας παραπέμπει σε κάποιου είδους βαθιά 'τομή' που επέρχεται στην ανθρώπινη ιστορία με την γένεση του μοντέρνου κόσμου.

Η έλευση των Νεότερων Χρόνων, με όποιον τρόπο κι αν ορίσουμε το περιεχόμενό της και σε όποιο χρονικό σημείο κι αν την τοποθετήσουμε, δηλώνει μια μεγάλη και καθολική αλλαγή στα ανθρώπινα πράγματα. Εδώ όμως ας θυμηθούμε τον αφαιρετικό χαρακτήρα των εννοιών που χρησιμοποιούμε. Ό,τι κι αν σημαίνει μια τέτοια συνολική μεταβολή (για την θεωρία, για την ιδεολογία, για την κοινή λογική), η σημασία δεν είναι κυριολεκτική. Δεν πρόκειται για πραγματική 'διακοπή' ή 'ασυνέχεια' του ιστορικού χρόνου, αλλά για κάτι που θεωρείται ότι 'τέμνει' μεταφορικά τον ρου της ιστορίας – για μια αλλαγή, όχι στην ίδια την 'ύπαρξη', αλλά στον 'χαρακτήρα' ή στην 'υφή' της ανθρώπινης κοινωνίας.

Κι εδώ χρειάζεται προσοχή. Όσο βαθιά κι αν θεωρείται αυτή η αλλαγή, δεν καταργεί γνωρίσματα που είναι διαχρονικά. Σαν τις παραδοσιακές, έτσι και οι μοντέρνες κοινωνίες διαθέτουν θεσμούς όπως λόγου χάρη η οικογένεια ή η θρησκεία, που μπορεί να αλλάζουν σε μορφή και σημασία, αλλά δεν παύουν να έχουν ρόλο και στις δύο κατηγορίες κοινωνιών.

Ούτε βεβαίως η όποια αφηρημένη 'ασυνέχεια' καταργεί τις εμπειρικές, πραγματικές 'συνέχειες' ανάμεσα στο μοντέρνο παρόν και στο παραδοσιακό παρελθόν. Τους θεσμούς, τις δομές, τις αξίες, τις στάσεις ζωής, τους

τρόπους σκέψης μιας κοινωνίας (της οποιασδήποτε κοινωνίας) δεν πρέπει να τους φανταζόμαστε σαν ‘νομίσματα’ που λιώνουν και αναχυτεύονται εύκολα. Αντέχουν στον χρόνο, όσο κι αν φαίνεται να αλλάζουν.

Έτσι, πολλά χαρακτηριστικά των μοντέρνων κοινωνιών και πολλά τελετουργικά που επιτελούνται σε αυτές, είναι υπολείμματα των παραδοσιακών κι αυτό συμβαίνει άλλοτε σκόπιμα κι άλλοτε χωρίς να το συνειδητοποιούμε πλήρως. Μεταπαραδοσιακή λοιπόν δεν είναι μια κοινωνία από την οποία τα στοιχεία της Παράδοσης είναι εντελώς εξαφανισμένα, αλλά μια κοινωνία στην οποία το παραδοσιακό παρελθόν νοείται πλέον ως τέτοιο – και γίνεται έτσι αντικείμενο διαφορετικών ερμηνειών και διαμαχών. Γι’ αυτό και μερικές φορές, συνειδητά και σκόπιμα, επιχειρούμε να διατηρήσουμε ή να ξαναζωντανέψουμε στοιχεία της Παράδοσης – της όποιας ‘δικής μας’ παράδοσης, όπως συμβαίνει να την αντιλαμβανόμαστε κατά περίπτωση.

Ούτε, βεβαίως, το δράμα της ανθρώπινης κατάστασης και τα μεγάλα ερωτήματα της Ύπαρξης αλλάζουν με την διαδοχή της Παράδοσης από την Νεοτερικότητα. Ποια είναι αυτά; Η συνείδηση της θνητότητας. Η αναζήτηση του ευ ζην. Η κοινωνική συμβίωση. Τα διλήμματα της κρατούσας και της προσωπικής ηθικής. Η διάκριση καλού και κακού. Η σύγκρουση των αξιών (ελευθερία ή ισότητα, δικαιοσύνη ή ευσπλαχνία, αυθορμητισμός ή περίσκεψη). Και ούτω καθεξής. Αλλάζουν φυσικά οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζουμε τέτοια ερωτήματα – αλλά δεν αλλάζουν τα ίδια τα ερωτήματα.

Αν μάλιστα θελήσουμε να γίνουμε ακόμη πιο αφαιρετικοί, τότε οι διαφορές Παράδοσης και Νεοτερικότητας θαμπώνουν και στο τέλος σβήνουν εντελώς. Ιδωμένη από πολύ μακριά, ολόκληρη η γνωστή ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας κινείται σε μια μικροκλίμακα μέσα στην συνολική διαδρομή του ανθρώπινου γένους. Οι όποιες δραματικές μεταβολές έχουν λάβει χώρα τα τελευταία δέκα ή δώδεκα χιλιάδες χρόνια, αναφέρονται σε προκλήσεις που έπρεπε και πρέπει να αντιμετωπίσει ο ‘χόμο σάπιενς’, ένα ον που δεν έχει αλλάξει το ίδιο στον βιολογικό χρόνο.

Όσο διαφωτιστική κι αν είναι λοιπόν η διάκριση μεταξύ Παράδοσης και Νεοτερικότητας, δεν παύει να αποτελεί ένα εννοιακό εργαλείο, ένα διανοητικό κατασκεύασμα που χρησιμοποιούμε για να κατανοήσουμε καλύτερα τα πράγματα – τον εαυτό μας, το παρελθόν μας, τις ιδιαιτερότητες της δικής μας παρουσίας ως μοντέρνων ανθρώπων στον ιστορικό χρόνο. Δεν πρέπει επομένως να υποδουλωθούμε στο ίδιο μας το δημιουργήμα και να του αποδώσουμε ανεξάρτητη και ‘αντικειμενική’ ύπαρξη (να το

‘υποστασιοποιήσουμε’), πιστεύοντας ότι το ‘αφήγημα της μετάβασης’ μπορεί να εξηγήσει τα πάντα. Δεν μπορεί. Και γι’ αυτό οφείλουμε να ψηλαφούμε συνεχώς τα όρια των κατανοητικών δυνατοτήτων του – να το απομυθοποιούμε και να το αποδραματοποιούμε κατά το δυνατόν, ώστε να παραμένει όντως χρήσιμο.

1.6 Περιοδολόγηση και κριτήρια

Με δεδομένη την ρευστότητα των εννοιών που χρησιμοποιούμε και την ποικιλία των κριτηρίων που καθορίζουν το εκάστοτε περιεχόμενο αυτών των εννοιών, δεν αναμένουμε να υπάρχει συμφωνία ούτε για τον ακριβή χρόνο έλευσης της μοντέρνας κοινωνίας. Πολλές φορές βεβαίως η κίνηση από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα θεωρείται ότι είχε σαφές και κάπως στενό περιεχόμενο. Οι ανθρώπινες κοινωνίες φέρονται να άλλαξαν επειδή έγιναν από προκαπιταλιστικές καπιταλιστικές ή από προβιομηχανικές βιομηχανικές ή από αγροτικές αστακές ή από προεθνικές εθνικές ή από αυταρχικές δημοκρατικές ή από θρησκευτικές κοσμικές. Τέτοιες εξειδικεύσεις με κριτήριο ό,τι συμβαίνει να θεωρείται το κρίσιμότερο στοιχείο της μετάβασης από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα, συλλαμβάνουν σημαίνουσες αλλά επιμέρους όψεις της γενικότερης μεταβολής που συντελέστηκε.

Ας προκρίνουμε αρχικά τα οικονομικά κριτήρια έναντι των πολιτικών και των διανοητικών. Οι δυνατότητες που διανοίγονται είναι πολλές. Αν φέρ’ ειπείν εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι η διαδρομή από τις παλιές παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της παραγωγής σε νέες, πλήρως εκχρηματισμένες και αγοραίες, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε το γενέθλιο σημείο της Νεοτερικότητας στον Εμπορικό Καπιταλισμό του 16ου και 17ου αιώνα, θεωρώντας ότι τότε σημειώνεται η πύκνωση των πιο κρίσιμων αλλαγών. Αν όμως ακόμη πιο κρίσιμο σημείο πιστεύουμε ότι ήταν η εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγή, τότε θα μετακινήσουμε τον δείκτη πιο μπροστά, στην Βιομηχανική Επανάσταση του ύστερου 18ου και πρώιμου 19ου αιώνα. Αν πάλι οι αφηρημένες γνώσεις για τον φυσικό κόσμο που προϋπέθετε η εφαρμοσμένη βιομηχανική τεχνολογία είναι το μέτρο που επιλέγουμε για να ορίσουμε τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, τότε μπορούμε ξανά να γυρίσουμε πίσω, στον 16ο και κυρίως στον 17ο αιώνα, στην Επιστημονική Επανάσταση. Αν θεωρούμε ότι η Νεοτερικότητα κορυφώνεται με την

οικονομική ενοποίηση του πλανήτη (την ‘παγκοσμιοποίηση’, όπως την εννοούμε στις ημέρες μας), τότε στρεφόμαστε στην τωρινή φάση της, στην Μετανεωτερικότητα ή Υστερη Νεωτερικότητα των τελευταίων δεκαετιών. Αν όμως συλλαμβάνουμε πιο γενικά την έννοια της παγκοσμιοποίησης, αν την καταλαβαίνουμε σαν μια ακολουθία μεταβολών που δημιουργούν για πρώτη φορά ένα ‘οικονομικό κοσμοσύστημα’, τότε επιστρέφουμε αιώνες πίσω, στις Μεγάλες Ανακαλύψεις (τέλος 15ου μέχρι τον 17ο αιώνα) και στην εξάπλωση των Ευρωπαίων στην υπόλοιπη υφήλιο.

Ας αλλάξουμε κριτήριο κι ας κινηθούμε από την οικονομία προς την πολιτική. Αν η αλλαγή που θεωρούμε κρίσιμη είναι το μοντέρνο, γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό κράτος, χρειάζεται να πάμε αρκετά μακριά, στον 16ο αιώνα, και πιθανώς ακόμη πιο νωρίς. Αν όμως μοντέρνο κράτος θεωρούμε κυρίως το παρεμβατικό κράτος ή το κράτος της πρόνοιας ή της ευημερίας, η προσοχή μας στρέφεται σχετικά πρόσφατα, στον ύστερο 19ο και στον 20ό αιώνα. Αν πάλι προτιμώμενο κριτήριο είναι το εύρος της πολιτικής συμμετοχής και οι δημοκρατικές ελευθερίες, τότε η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση του 18ου αιώνα είναι οι προφανείς επιλογές. Αν όμως υιοθετήσουμε ως κριτήρια την προάσπιση ατομικών δικαιωμάτων, την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση ή την οργανωμένη συλλογική αμφοβήτηση της πατροπαράδοτης θεσμικής εξουσίας, μεταφερόμαστε πίσω στον 17ο αιώνα και στην Αγγλική (την λεγόμενη Ένδοξη) Επανάσταση, αν όχι ακόμη πιο παλιά, στα μεσαιωνικά παρλαμέντα και στην Μάγκνα Χάρτα. Αν, τέλος, υιοθετήσουμε ως κριτήριο τον εθνικό χαρακτήρα του μοντέρνου κράτους και την ιδεολογία που τον υποστηρίζει (τον εθνικισμό), τότε πηγαίνουμε πάλι μπροστά, κυρίως στον 19ο αιώνα.

Ας ολοκληρώσουμε αυτήν την πρόχειρη καταγραφή με ορισμένες περιοδολογήσεις όπου προτεραιότητα έχουν τα διανοητικά κριτήρια και άρα η ‘απελευθέρωση’ της ανθρωπίνης σκέψης από τα δεσμά της Παράδοσης. Ούτε εδώ οι επιλογές προς τα πίσω είναι λίγες: ο Διαφωτισμός του 18ου αιώνα (του Αιώνα των Φώτων), οι επιστημονικές ανακαλύψεις του 16ου και 17ου (της Εποχής της Λογικής), η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση του 16ου, η Αναγέννηση του 15ου και του 14ου. Αν όμως κριτήριο γίνει η εμφάνιση των μοντέρνων πολιτικών ιδεολογιών, του φιλελευθερισμού ή του σοσιαλισμού ή του εθνικισμού, τότε το χρονικό σημείο που ενδιαφέρει, ανεβαίνει πάλι στον 19ο αιώνα.

1.7 Εκσυγχρονισμός και αποπαραδοσιοποίηση

Τέτοιες κατατιμήσεις του ιστορικού χρόνου δείχνουν πως κάθε περιοδολόγηση είναι πράξη ερμηνευτική και άρα, έως έναν βαθμό, ‘υποκειμενική’. Το νόημα μιας εξιστόρησης συχνά κρύβεται στο πού αυτή αρχίζει και πού τελειώνει. Έτσι, δεν θα μπορούσε να υπάρχει μόνον μία άποψη για το ακριβές χρονικό σημείο της μετάβασης από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα.

Τέτοιες κατατιμήσεις μας δείχνουν και κάτι ακόμη. Όποια δέσμη κριτηρίων κι αν επιλέξουμε, εκείνο που ενδιαφέρει είναι το ‘είδος’ της μετάβασης από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της κύριας αλλαγής που συντελέστηκε.

Γι’ αυτό, πέραν της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας, χρειαζόμαστε μία ακόμη βασική έννοια, εκείνη που θα τις συνδέει, που θα εστιάζει στην πορεία από την μία στην άλλη. Τέτοια είναι η έννοια-γέφυρα του εκσυγχρονισμού ή εκμοντερνισμού (modernization), οικονομικού, πολιτικού και διανοητικού. Αναφέρεται στις περίπλοκες διεργασίες διά των οποίων οι παραδοσιακές κοινωνίες αποσυντίθενται και μετατρέπονται σε μοντέρνες, με νέες κοινωνικές δομές, δυνάμεις, αντιλήψεις, αξίες, διεκδικήσεις, σχέσεις, δραστηριότητες.

Μάλιστα, από τυπική άποψη, η Νεοτερικότητα είναι έννοια κάπως ατυχής και αντιφατική. Φαίνεται σαν να δηλώνει μια δεδομένη ‘κατάσταση’, ένα σταθεροποιημένο ‘τύπο κοινωνίας’, κάποιο καθεστώς πραγμάτων που όμως ουδέποτε αποκρυσταλλώνεται καθώς βρίσκεται σε συνεχή αλλαγή. Απεναντίας, η έννοια του εκσυγχρονισμού είναι ακριβέστερη. Δηλώνει την κίνηση από το γνωστό και παραδοσιακό στο άγνωστο και μοντέρνο.

Έτσι, ο εκσυγχρονισμός αφενός είναι έννοια εξ ορισμού δυναμική και αφετέρου δεν παραπέμπει σε κάποιο καταληκτικό σημείο. Την χρησιμοποιούμε για να συλλάβουμε, όχι τόσο την πορεία προς κάποιο ‘τέρμα’ (που δεν υπάρχει), όσο τις ποικίλες διαδρομές απομάκρυνσης από δεδομένες ‘αφετηρίες’ – δηλαδή, από τις επιμέρους, απανταχού της γης, ‘παραδόσεις’.

Γι’ αυτό η αντεστραμμένη εκδοχή του εκσυγχρονισμού, η αποπαραδοσιοποίηση (de-traditionalization), παρότι λέξη κακόηχη, είναι επίσης σημαντική. Δείχνει την ‘αρνητική’ διάσταση του εκσυγχρονισμού ως κρίσης και αποβολής του παραδοσιακού χαρακτήρα μιας κοινωνίας, ως απέκδυσης ή απώλειας του δεδομένου και του γνωστού.

Για εμάς βεβαίως, αυτή η ‘αρνητική’ όψη του εκσυγχρονισμού δεν έχει αξιολογικό περιεχόμενο. Ούτε οι λέξεις με τις οποίες θα χρειαστεί να

περιγράψουμε όψεις της αποπαραδοσιοποίησης (διάλυση, αποσύνδεση, απογύμνωση, απορροφισμός) χρησιμοποιούνται για να κρύψουν αξιολογικές κρίσεις. Η αρνητικότητα τους όμως μας βοηθά να καταλάβουμε ότι η μετάβαση από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα μπορεί να βιώνεται από τα μέλη μιας κοινωνίας όχι μόνον ως πρόοδος αλλά και ως οπισθοδρόμηση, όχι μόνον ως κέρδος αλλά και ως απώλεια.

Ας σκεφτούμε λοιπόν την μετάβαση από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα με σύνθετο και ταυτόχρονα εύπλαστο τρόπο, σαν μια περίπλοκη αλληλουχία αλλαγών, οι οποίες, ως σύνολο, δεν μπορούν να εξηγηθούν με βάση έναν μόνον παράγοντα ή όσα συνέβησαν σε ένα μόνον μέρος του πλανήτη ή σε μία μόνον χρονική στιγμή. Πολλές επιμέρους ‘μακρομεταβολές’ τέμνονται για να δημιουργήσουν την Νεοτερικότητα, αρχικά στην δυτικοευρωπαϊκή της κοιτίδα, έπειτα σε ολόκληρη την υφήλιο.

Στο ίδιο πνεύμα, πρέπει εξ αρχής να αναμένουμε ότι ο εκσυγχρονισμός θα εκδηλώνεται σε διαφορετικές κοινωνίες με διαφορετικούς τρόπους, διαφορετικούς ρυθμούς, διαφορετικά αποτελέσματα. Στην Δύση συντέλεστηκε συνολικά, σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, διανοητικό) παράλληλα. Στην υπόλοιπη υφήλιο όμως οι κοινωνίες εκσυγχρονίστηκαν εξωγενώς (δηλαδή εξαιτίας της Δύσης) και συχνά με άνισο ή ασύγχρονο τρόπο (αρχικά μόνον οικονομικά ή μόνον πολιτικά ή μόνον διανοητικά). Παρότι μοιάζουν μεταξύ τους σε βασικά χαρακτηριστικά, οι μοντέρνες κοινωνίες ούτε είναι απολύτως ίδιες ούτε έγιναν μοντέρνες με τον ίδιο τρόπο.

Ας επιμείνουμε λίγο σε αυτό το σημείο. Ο εκσυγχρονισμός υπήρξε, καταρχάς, μια δυτικοευρωπαϊκή ιστορική εμπειρία. Η Δύση άνοιξε τον δρόμο προς την μοντέρνα εποχή, επειδή άλλαξε η ίδια – και έτσι άρχισε να αλλάζει και τον υπόλοιπο κόσμο με τρόπους εμπειρικούς, αυτοσχέδιους, συχνότατα βίαιους. Όπως κι αν αντιλαμβανόμαστε την Νεοτερικότητα, δεν είναι δυνατόν να παρακάμψουμε την δυτική καταγωγή της. Τούτο έχει γεννήσει ερωτήματα σχετικά με την ‘μοναδικότητα της Δύσης’, τα οποία θα συζητήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο (2.4). Έχει όμως σημασία να συνειδητοποιήσουμε από τώρα ότι, καθώς εξαπλώνεται στην υφήλιο, η Νεοτερικότητα παύει πλέον να είναι ‘ενιαία’ και ‘δυτική’. Ο εκσυγχρονισμός των κοινωνιών οδηγεί τελικά, όχι σε μία, αλλά σε ‘πολλαπλές νεοτερικότητες’, κατά την εύστοχη περιγραφή του κοινωνιολόγου Σμούελ Άιζενσταϊν (2000).

Θα ήταν λοιπόν λάθος να αφήσουμε τις λέξεις να μας μπερδέψουν. Η επιστροφή της κρίσιμης έννοιας του εκσυγχρονισμού δεν πρέπει να

μας οδηγήσει στην εντύπωση ότι έμμεσα υιοθετούμε τις παραδοχές των λεγόμενων ‘θεωριών εκσυγχρονισμού’. Το αντίθετο μάλιστα.

Δημοφιλείς κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ιδίως στον αγγλοσαξονικό ακαδημαϊκό χώρο, οι θεωρίες αυτές προέβλεπαν ‘μοντέλα’ ή ‘πορείες’ εκσυγχρονισμού, ομαλού και ομοιότροπου, για τις εκτός Δύσης, τις ‘μη ανεπτυγμένες’, κοινωνίες. Στην οπτική τους (που σήμερα είναι ξεπερασμένη ως ευρωποκεντρική, αφελής και αυτάρεσκη), ο εκσυγχρονισμός του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου συνεπαγόταν την αντιγραφή του δυτικού προτύπου, ταυτιζόταν δηλαδή με τον εκδυτικισμό.

Για εμάς όμως, η έννοια του εκσυγχρονισμού έχει εξαρχής άλλο περιεχόμενο. Εδώ, δεν υπάρχει κάποιο ‘τέλος’. Ούτε η δυτική έξοδος από την Παράδοση θεωρείται κανονιστικό πρότυπο. Ούτε ο εκσυγχρονισμός δηλώνει κάποια ενιαία πορεία. Ούτε υποθέτουμε ότι αντιγράφεται ή επαναλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κοινωνίες. Ούτε, τέλος, τον θεωρούμε εξαρχής επιθυμητό (ή ανεπιθύμητο).

Ας θυμηθούμε, από όσα προπηθήκαν, την καθημερινή ζωή και τις αντιφατικές κρίσεις όλων μας, άλλοτε για την Παράδοση κι άλλοτε για την Νεοτερικότητα. Κι ας προσπαθήσουμε να τηρήσουμε την ίδια ουδετερότητα σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό. Καλός ή κακός, ευτύχημα ή δυστύχημα, πρόοδος ή οπισθοδρόμηση, είναι ερωτήματα για αξιολογικές κρίσεις και δεν μας απασχολούν εδώ.

1.8 Παράδοση και κοινότητα

Το επόμενο βήμα είναι να απομονώσουμε τις γενικές ιδιότητες που πρέπει να αποδώσουμε σε καθεμία από τις (ούτως ή άλλως σαρωτικές) έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, θεωρούμε ότι οι παραδοσιακές κοινωνίες ήταν οντότητες σχετικά σταθερές και αποκρυσταλλωμένες. Συγκρινόμενες με τις δικές μας, τις μοντέρνες κοινωνίες των συνεχών και ραγδαίων αλλαγών, φαντάζουν σαν να είναι παγωμένες στον χρόνο. Η εντύπωση της στασιμότητας ή της αδράνειας είναι φυσικά εσφαλμένη, αλλά δεν παύει να δηλώνει πως τέτοιες κοινωνίες μεταβάλλονταν με άλλους ρυθμούς από τις δικές μας.

Αναφέρθηκε επίσης ότι θεωρούμε τις παραδοσιακές κοινωνίες πιο απλοϊκές στην εσωτερική τους οργάνωση από τις δικές μας – τόσο, που

κινδυνεύουν να μην αξιώνονται καν τον χαρακτηρισμό της ‘κοινωνίας’ με τα μοντέρνα μέτρα και να αντιμετωπίζονται ως ‘κοινοότητες’. Αυτό συμβαίνει, επειδή κοινός παρονομαστής των παραδοσιακών κοινωνιών ήταν η εσωτερική τους οργάνωση με βάση κάποιου είδους κοινότητα: την ‘φυσική κοινότητα’, με την σημασία που έδινε στον όρο ο Καρλ Μαρξ (1857-8), στις άπειρες τοπικές παραλλαγές της, όπως έτυχε να είχε πλαστεί, ασχεδίαστα και ασύνειδα, στο πέρασμα του χρόνου.

Η κυρίαρχη παρουσία της ‘φυσικής κοινότητας’ (όποια ιδιαίτερη μορφή κι αν έχει η κοινότητα) σημαίνει ότι οι κοινωνικές θέσεις και οι κοινωνικοί ρόλοι είναι προκαθορισμένοι και σχεδόν ανυπέρβλητοι για το μέλος της. Σημαίνει επίσης ότι (με τα δικά μας συγκριτικά μέτρα) η ατομικότητα σε τέτοιες κοινοτιστικά οργανωμένες κοινωνίες δεν είναι δεδομένη, ότι το άτομο διαφοροποιείται από το σύνολο πολύ δύσκολα ή καθόλου. Σημαίνει ότι η εξατομίκευση που χαρακτηρίζει τις μοντέρνες κοινωνίες σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, πολιτικό, διανοητικό), παραμένει ατελής, ανολοκληρή ή εντελώς ανύπαρκτη. Και, τέλος, σημαίνει ότι μια κοινότητα, επειδή είναι έτσι οργανωμένη ώστε να μην επιτρέπει μεγάλα περιθώρια ατομικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της, καμιά φορά μοιάζει στα δικά μας μοντέρνα μάτια σαν άθροισμα παρόμοιων μεγεθών – περίπου όπως ‘οι πατάτες ενός σάκου είναι ένα σακί με πατάτες’.³

Ο όρος ‘εξατομίκευση’ (individuation) χρησιμοποιείται εδώ για να δηλώσει την διαφοροποίηση (ή ‘ανομοίωση’) διά της οποίας τα όμοια μεταξύ τους μέλη παραδοσιακών κοινοτήτων αντικαθίστανται από επιμέρους αφηρημένες οντότητες, από τις ατομικές μονάδες που απαρτίζουν τις μοντέρνες κοινωνίες. Με άλλα λόγια, ο εκσυγχρονισμός συνεπάγεται την σταδιακή αποσύνδεση του ατόμου από συλλογικότητες του παρελθόντος. Οι ‘φυσικές κοινότητες’ της Παράδοσης εξασθενούν και δίνουν την θέση τους σε ‘τεχνητές κοινότητες’, σε συμπράξεις εξατομικευμένων ανθρώπων.⁴

Όπου, όπως και όποτε εκδιπλώνεται, ο εκσυγχρονισμός των κοινωνιών προάγει την εξατομίκευση. Το άτομο αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία, αντικαθιστώντας εκείνο, ως βασική μονάδα της κοινωνίας, την

3. Την εικόνα του σάκου με πατάτες χρησιμοποιεί ο Μαρξ (1852), για να περιγράψει την αδιαφοροποίητη μάζα των Γάλλων αγροτών της εποχής.

4. Αποκλείονται άλλες σημασίες που έχουν δοθεί στον όρο ‘εξατομίκευση’, όπως λόγου χάρη η συνηθισμένη ως ‘προσωποποίηση’ ή ως ‘εξειδίκευση’ (π.χ. ‘εξατομίκευση κυβερνητικών μέτρων’), καθώς και η ψυχαναλυτική κατά Καρλ Γιούνγκ (η εξατομίκευση ως διαφοροποίηση του Εαυτού στον χρόνο).

οικογένεια, την φυλή, την κοινότητα. Καθεαυτήν, η αντίληψη περί ατομικότητας αποτελεί ιστορικό 'προϊόν', ένα παράγωγο της Νεοτερικότητας. Και τούτο το είχε καταλάβει ο Μαρξ (1857-8), έστω και σε σχέση μόνον με τον καπιταλισμό: οι άνθρωποι είναι πλέον σε 'σημειακή απομόνωση' (Punktualität), απομονωμένοι σαν κουκίδες.

Πρέπει όμως από τώρα να αποτρέψουμε μια πιθανή παρανόηση. Η εξατομίκευση δεν είναι η 'εξήγηση' του εκσυγχρονισμού, αλλά η κύρια 'τάση' του εκσυγχρονισμού. Δεν αποτελεί 'εξηγητικό κλειδί' ούτε δηλώνει κάποια 'κρυφή λογική' της ιστορίας ούτε προδιαγράφει το 'τέλος' της. Είναι μια έννοια, μια αναλυτική κατασκευή, με την οποία προσπαθούμε να περιγράψουμε το συνολικό αποτέλεσμα στο οποίο έχει εμπειρικά οδηγήσει ο εκσυγχρονισμός των κοινωνιών. Όπως θα δούμε μάλιστα, η εξατομίκευση αλλάζει περιεχόμενο καθώς κινούμαστε από τον Οικονομικό στον Πολιτικό και μετά στον Διανοητικό Εκσυγχρονισμό. Και το ίδιο συμβαίνει επίσης με τις αντιδράσεις στην εξατομίκευση (μαζικοποίηση, τεχνητές κοινότητες, αντιατομικισμός, κοινοτισμοί).

Επειδή είναι θεμελιωμένες στην 'φυσική κοινότητα', οι παραδοσιακές κοινωνίες είναι σχετικά σταθερές. Η σταθερότητα οφείλεται στους δεδομένους τρόπους με τους οποίους μια τέτοια κοινότητα συνέχεται και αναπαράγεται. Το κάνει αργά, ασύνειδα και ανεπαίσθητα, χωρίς ριζικές μεταβολές και δραματικούς κλονισμούς στην 'φυσική τάξη' των πραγμάτων, όπως κι αν αυτή η τάξη συνέβη να έχει διαμορφωθεί εμπειρικά. Η κοινοτιστική βάση δεν αλλάζει εύκολα από μεταβολές άλλου είδους (εισβολές, κατακτήσεις, αλλαγές δυναστειών ή καθεστώτων). Τέτοιες μεταβολές μπορεί να διαταράσσουν υπάρχουσες ισορροπίες, αλλά, αν επιστρέφει η γαλήνη, δεν διαταράσσουν την οργάνωση της κοινωνίας σε κοινότητες, τις σχέσεις παραγωγού και μη παραγωγού, την ιεραρχία αφέντη και υποτακτικού και ούτω καθεξής.

Η κοινότητα στην οποία παραλλαγή της αποτελεί προϋπόθεση των πάντων – αυτή είναι η βάση της κοινωνικής οργάνωσης. Στις παραδοσιακές κοινωνίες σημασία έχει η αναπαραγωγή των σχέσεων μέλους και κοινότητας, σχέσεων οι οποίες θεωρούνται δεδομένες. Όσο ιστορικά 'τυχαίες' κι αν είναι τέτοιες σχέσεις, εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ότι βρίσκονται κρυσταλλωμένες σε κάποια παράδοση. Σε τέτοιες περιπτώσεις λοιπόν, τα περιθώρια των εσωτερικών αλλαγών είναι από την φύση τους στενά.

Τούτο σημαίνει ότι μια παραδοσιακή κοινωνία έχει τα βασικά της χαρακτηριστικά κληροδοτημένα και γι' αυτό αδιαφιλονίκητα. Διαθέτει

συγκεκριμένη διάταξη των κοινωνικών θέσεων, συγκεκριμένη ιεραρχία των κοινωνικών ρόλων, δικό της τρόπο με τον οποίο κατανέμει μεταξύ των μελών της τον πλούτο, την εξουσία, την γνώση, τις ελευθερίες, τα δικαιώματα, τις δυνατότητες. Τέτοια γνωρίσματα έχουν στο παραδοσιακό παρελθόν μορφές ‘δοτές’. Αλλάζουν τόσο αργά, ώστε φαίνονται σαν να ισχύουν ανέκαθεν. Και ισχύουν, επειδή γίνονται αποδεκτά ως ‘πατροπαράδοτα’. Έρχονται από το παρελθόν και γι’ αυτό ‘νομιμοποιούνται’, θεωρούνται δηλαδή με κάποιον τρόπο ‘θεμιτά’ και δεν αμφισβητούνται. Δεν είναι ούτε ηθελήμενα ούτε σχεδιασμένα – απλώς ‘είναι’, επειδή πιστεύεται ότι έτσι ήταν ανέκαθεν.

Ο φιλόσοφος Λούντβιχ Βίτγκενσταϊν (†1953) χρησιμοποιεί μια ωραία παρομοίωση για να δείξει αυτήν την φαινομενική ‘συνέχεια’. Σαν ένα νήμα κλωστής που δεν είναι κάτι το συνεχές αλλά μια σειρά από ίνες οι οποίες επικαλύπτουν η μία την άλλη, έτσι και μια παράδοση περιέχει άπειρες εσωτερικές ‘ασυνέχειες’, μολονότι δίνει την συνολική εντύπωση ενός ομαλού και αδιάλειπτου συνεχούς.

Αλλά και γι’ αυτό στην παραδεδεγμένη τάξη των πραγμάτων μιας παραδοσιακής κοινωνίας οι ανισότητες των μελών θεωρούνται παγιωμένες και συχνά ανυπέρβλπτες. Η ατομική διαφοροποίηση στην οικονομία, στην πολιτική, στον τρόπο σκέψης παραμένει δυνατότητα μακρινή. Το άτομο είναι συνθήτως εξαφανισμένο μέσα στην ‘φυσική’ κοινότητα. Οι παραδοσιακές κοινωνίες είναι ‘κοινοτιστικές’, δηλαδή μη εξατομικευμένες. Κάπως πιο τεχνικά, είναι κοινωνίες παγιωμένων οικονομικών, πολιτικών και πνευματικών ελίτ (επί το πλείστον αδιαπέραστων στο εσωτερικό τους) και χαμηλής ή μηδενικής κοινωνικής κινητικότητας.

Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει, φυσικά, ότι μια παραδοσιακή κοινωνία απαρτίζεται από μία κοινότητα. Μόνον οι πιο απλές κοινωνικές δομές έχουν τέτοιον χαρακτήρα (φέρ’ ειπείν μια φυλή που ζει απομονωμένη χωρίς σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο). Σημαίνει όμως ότι οι μονάδες που απαρτίζουν μια παραδοσιακή κοινωνία, δεν είναι άτομα αλλά κοινότητες. Τέτοιες ‘φυσικές κοινότητες’ συνυπάρχουν σε κάθε είδους σχέσεις μεταξύ τους: φιλικές, αδιάφορες, επιφυλακτικές, εχθρικές. Συνθήτως όμως οι κοινότητες είναι, με διάφορους τρόπους, στεγανές και αναπαράγονται εσωτερικά, σε ποικίλους κοινωνικούς και πολιτικούς συνδυασμούς συνύπαρξης, αλλά ως κοινότητες.⁵

5. Η εύλογη αντίρρηση στην άποψη ότι οι παραδοσιακές κοινωνίες ήταν θεμελιωμένες στην ύπαρξη ‘φυσικών κοινοτήτων’ και στην ατροφία της εξατομικεύσης, προσφέρεται από την σταδιακή επέκταση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη και την τελική χορήγησή της σε

Το πιο ακραίο παράδειγμα, εμβληματικό της κοινοτιστικής τάξης πραγμάτων στις παραδοσιακές κοινωνίες, προσφέρεται από τις κάστες. Το συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης δεν είναι, όπως συνήθως πιστεύουμε, ιδιαιτερότητα αποκλειστικά ινδική. (Η ίδια η λέξη μάλιστα είναι πορτογαλική.) Άκαμπτες εσωτερικές διαιρέσεις και ιεραρχίες είχαν κι άλλες παραδοσιακές κοινωνίες, όπως η αιγυπτιακή (ιερείς, πολεμιστές, έμποροι, τεχνίτες) ή η εβραϊκή (όπου οι ιερείς προέρχονταν μόνον από την ‘φυλή’ του Λευί). Αλλού πάλι, τέτοιες διαιρέσεις είχαν προκύψει από την διάκριση κατακτητών και κατακτημένων και από τους φραγκούς που οι μεν έθεταν στους δε.

Οι στρατιωτικές κατακτήσεις, με τους εκάστοτε εισβολείς να αρνούνται την επιμεξία με τους κατακτημένους πληθυσμούς, πρέπει να βρίσκονται πίσω από τις καταβολές του συγκεκριμένου συστήματος και στην Ινδία, όπου βεβαίως προσέλαβε την γνωστή ακαμψία, ευκρίνεια και κακοφημία. Συνεχίζει μάλιστα να επιβιώνει, ιδίως στην ύπαιθρο, παρά τις προσπάθειες του ινδικού κράτους, από την δεκαετία του 1950 έως σήμερα, να εξαλείψει ή έστω να περιορίσει την ισχύ της κάστας – και να ‘έκσυγχρονίσει’ έτσι την ινδική κοινωνία αντιμετωπίζοντας τους πολίτες του ως ατομικές μονάδες, όχι ως μέλη κοινοτήτων.

Δεν επρόκειτο για σύστημα κοινωνικής στρωμάτωσης όπως το εννοούμε σήμερα (ανάμεσα σε άτομα, τάξεις, εισοδήματα, επαγγέλματα, πολιτικές στάσεις, ιδεολογικές τοποθετήσεις), αλλά για σύστημα στρωμάτωσης κοινοτήτων. Οι υπάλληλες κάστες όφειλαν υπηρεσίες και υποχρεώσεις στις ανώτερες κάστες συλλογικά, ως κοινότητες προς κοινότητες. Η ιεραρχία μεταξύ τους ήταν άκαμπτη. Οι τέσσερις κάστες ή ‘βάρνες’, πρώτα οι βραχμάνοι (ιερείς/λόγιοι), μετά οι πολεμιστές/άρχοντες, στην συνέχεια οι έμποροι/γεωργοί, τελευταίοι οι εργάτες/υπηρέτες, με τις δικές της η καθεμία εσωτερικές υποδιαιρέσεις σε ενδογαμικές υποομάδες, ήταν για αιώνες οι αδιαπέραστες μονάδες οργάνωσης της ινδικής κοινωνίας: όχι μόνον μονάδες συγγένειας και επαγγέλματος, αλλά επίσης διαφορετικού ηθικού κώδικα, διαφορετικής θρησκευτικής τελετουργίας, διαφορετικών

όλους τους ελεύθερους άνδρες από τον Καρακάλλα το 212 μ.Χ. (Constitutio Antoniniana). Αυτός όμως ο πολιτικός εξισωτισμός δεν κατέλυε τις κοινότητες στις οποίες ήδη ανήκαν οι νέοι πολίτες, αλλά επικαθόταν σε αυτές. Ο Σαούλ (και μετέπειτα απόστολος Παύλος) δεν είχε πάψει να είναι Ιουδαίος και να ανήκει στο εβραϊκό ‘έθνος’ (natio) επειδή ήταν Ρωμαίος πολίτης. Ούτε βεβαίως η επέκταση της ιδιότητας του πολίτη περιλάμβανε τις ‘κοινότητες’ των δούλων.

σεξουαλικών και διατροφικών απαγορεύσεων, διαφορετικών οικονομικών δυνατοτήτων, διαφορετικών πολιτικών δικαιωμάτων. Ούτε όλα τα ‘μέλη’ αυτής της παραδοσιακής κοινωνίας ανήκαν κατ’ ανάγκην σε κάποια κάστα. Υπήρχαν επίσης, πολυπληθέστατοι, οι λεγόμενοι παρίες (‘νταλίντ’), άνθρωποι που απαγορευόταν στους υπόλοιπους ακόμη και να τους αγγίζουν, άνθρωποι εκτός κάστας, χωρίς κοινότητα, χωρίς δικαιώματα, χωρίς κοινωνική ύπαρξη.

1.9 Διαδικασίες ή επεισόδια;

Προτού ολοκληρώσουμε το εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο, ας σταθούμε πάλι στους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιούμε τις λέξεις που χρειαζόμαστε. Η παρέκβαση ίσως φανεί σχολαστική, αλλά έχει την σημασία της.

Το υφάδι που συνθέτουν τα διάφορα νήματα του εκσυγχρονισμού, παρουσιάζει δυσκολίες τις οποίες σκόπιμο είναι να έχουμε εξαρχής υπόψη. Πρώτον, περιέχει αλλαγές που εκτείνονται στον χρόνο, δεν είναι δηλαδή στιγμιαία ‘συμβάντα’. Δεύτερον, τέτοιες αλλαγές συνδέονται μεταξύ τους με κάποιον ‘λογικό’ τρόπο, όχι πάντοτε σαφή, κι αυτή την λογικότητα καλούμαστε να αναζητήσουμε. Και τρίτον, οδηγούν σε σημαντικά αποτελέσματα, είναι δηλαδή αλλαγές με συνέπειες.

Πώς μπορούμε λοιπόν να περιγράψουμε μεταβολές σε τέτοιες κλίμακες; Ποια λέξη είναι η ακριβέστερη και καταλληλότερη για να συλλάβει τα γενικά χαρακτηριστικά των διάφορων όψεων του εκσυγχρονισμού;

Η εύκολη λύση είναι να τις αποκαλέσουμε, όλες αδιακρίτως, ‘διαδικασίες’: η διαδικασία του εκσυγχρονισμού ή η διαδικασία του εκκρηματισμού ή της έλευσης του καπιταλισμού ή της οικοδόμησης του μοντέρνου κράτους ή του εκδημοκρατισμού ή της εκκοσμίκευσης και ούτω καθεξής.

Αυτή όμως είναι μια λύση που καλό θα ήταν να αποφύγουμε. Και τούτο, για δύο λόγους. Πρώτον, διότι η λέξη ‘διαδικασία’ έχει τόσο φθαρεί και ευτελιστεί από την πολυχρησία, που κατάντησε πια όρος-πασπαρτού. Τα πάντα στις ημέρες μας θεωρούνται ή ονομάζονται ‘διαδικασίες’. Δεύτερον (και σοβαρότερο), διότι η συγκεκριμένη λέξη συνήθως δηλώνει κάτι που θεωρείται ‘κανονικό’ ή ‘τυπικό’ ή ‘επαναλαμβανόμενο’ ή ‘προβλεπόμενο’ ή ‘προδιαγεγραμμένο’ ή ‘ακολουθητέο’ – έναν ‘τρόπο’ κατά κάποια έννοια ίδιον. Αυτή πάντως είναι η αρχική και κυριολεκτική σημασία της συγκεκριμένης λέξης: ‘διαδικασία’ είναι η διεξαγωγή μιας δίκης κατά συ-

γκεκριμένους τύπους και κανόνες. Αυτή και η χρήση της με την σημασία ενός 'πρωτοκόλλου ενεργειών' (διαδικασία υποβολής αιτήσεων) ή ενός 'τελετουργικού' (διαδικασία παράδοσης υπουργείου).

Εδώ όμως δεν αναφερόμαστε σε τέτοιου είδους 'διαδικασίες'. Οι αλλαγές που μετέτρεψαν τις κοινωνίες από παραδοσιακές σε μοντέρνες, υπήρξαν ασχεδίαστες και ανεπανάληπτες. Η όποια λογική συνοχή τις διέπει, είναι ιδιότητα που εμείς διακρίνουμε, αναδρομικά, καθώς προσπαθούμε να τις καταλάβουμε. Και η όποια σπουδαιότητα των συνεπειών τέτοιων αλλαγών είναι κάτι που πάλι εμείς αποδίδουμε σε αυτές. Ακόμη και ο ίδιος ο ορισμός μιας σοβαρής 'συνέπειας' ή 'επίδρασης' αποτελεί ερμηνευτική πράξη. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει μία μόνον 'διαδικασία' ή 'συνταγή' εκσυγχρονισμού.

Από μόνη της, η ιστορία ούτε κρύβει ούτε ακολουθεί κάποιο σχέδιο εξέλιξης.⁶ Εμείς είμαστε εκείνοι που, ανάλογα με τα ερωτήματα της δικής της εποχής, διακρίνουμε γενικότερες σημασίες και νοήματα. Αλλά συχνά καταλήγουμε να πιστεύουμε, λανθασμένα, ότι οι ερμηνείες μας όντως αποκαλύπτουν ένα τέτοιο σχέδιο.

Για όλους αυτούς τους λόγους, ας προσπαθήσουμε να αποφύγουμε την πεπατημένη. Αντί για μία ακόμη αμήχανη προσφυγή στην λέξη 'διαδικασία', ας προτιμήσουμε να φανταστούμε τις μεταβολές που μετατρέπουν τις κοινωνίες από παραδοσιακές σε μοντέρνες, ως αλληλουχίες ενεργειών συχνά με συνέπειες ακούσιες, ως ακολουθίες συμβάντων χωρίς προδικασμένες εκβάσεις, ως 'μεταίχμια' ή ως 'επεισόδια' που φαίνεται να ωθούν τα πράγματα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Κι ας χρησιμοποιήσουμε κάπως αυστηρά την λέξη 'διαδικασία' σε πιο ακριβείς και κυριολεκτικές σημασίες: παραγωγική διαδικασία, εκλογική διαδικασία, νομοθετική διαδικασία.

Μάλιστα, οι μεταβολές που μας ενδιαφέρουν, υπήρξαν όντως 'επεισοδιακές' και με την συνηθισμένη σημασία που δίνουμε στην λέξη 'επεισόδιο'. Ήταν μεταβολές που διατάραξαν, συχνά με βίαιο τρόπο, συνέχειες, βεβαιότητες και σταθερότητες αιώνων. Τέτοια 'επεισόδια' αναταραχής και μεγάλων αλλαγών μας απασχολούν λοιπόν εδώ – οι ευτυχισμένες περιόδοι, μας θυμίζει πικρά ο Έγγελος (†1837), είναι οι λευκές σελίδες της ιστορίας.

6. Η λέξη 'εξέλιξη' παρουσιάζει τις δικές της δυσκολίες. Την χρησιμοποιούμε συχνά, αλλά πάντοτε μεταφορικά. Τούτο από μόνο του δεν θα ήταν προβληματικό, εάν δεν υπέβαλλε μια επίσης λανθασμένη εντύπωση, εκείνη κάποιας 'εξελικτικής διαδικασίας' με συγκεκριμένα στάδια και κατεύθυνση, ένα 'προσές' όπως ονομαζόταν παλιότερα, κυρίως από μαρξιστές. Εδώ όμως δεν αναφερόμαστε σε τέτοια 'προσές'.

1.10 Ανακεφαλαίωση

Οι έννοιες της Παράδοσης και της Νεοτερικότητας έχουν να κάνουν με την ίδια την Νεοτερικότητα: με τις συνθήκες που την γέννησαν, με τις ιδέες που η ίδια δημιούργησε, με την ιστορική αυτοσυνειδησία που απέκτησε. Είναι έννοιες που παραμένουν χρήσιμες και αναγκαίες σε εμάς, καθώς επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις διαφορές που μας χωρίζουν από το παρελθόν. Είναι όμως και έννοιες ρευστές, αντιφατικές, επίδικες, συχνότατα φορτισμένες με αξιολογήσεις. Έστω και έτσι, μπορούμε κάπως να τις δαμάσουμε επιστρατεύοντας την κρίσιμη έννοια-γέφυρα του εκσυγχρονισμού (ή, αρνητικά, της αποπαραδοσιοποίησης).

Η διπλή όψη της αλλαγής από την Παράδοση στην Νεοτερικότητα (εκσυγχρονισμός/αποπαραδοσιοποίηση) μας προετοιμάζει για κάτι που εξαρχής πρέπει να θεωρούμε αναμενόμενο. Κάθε τάση του εκσυγχρονισμού περιέχει και την αντίδραση σε αυτήν. Στο οικονομικό πεδίο, ο καπιταλισμός προκαλεί τον αντικαπιταλισμό (ως αυθόρμητη εναντίωση, ως ιδεολογική απόρριψη, ως κινηματική αντιπαράθεση και λοιπά), ενώ ο βιομηχανικός χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνιών δημιουργεί νοσταλγία για την 'φυσικότητα' των παραδοσιακών αγροτικών τρόπων ζωής. Στο πολιτικό, ο εκδημοκρατισμός περιέχει το ενδεχόμενο της αποδημοκρατικοποίησης, οι δε μοντέρνες επαναστάσεις έχουν προκαλέσει αντεπαναστάσεις. Στο διανοητικό, η Μεταρρύθμιση προκάλεσε την Αντιμεταρρύθμιση, ο Διαφωτισμός τον αντιδιαφωτισμό και τον ρομαντισμό, ο ορθολογισμός τον αντιορθολογισμό, η εκκοσμίκευση του δημόσιου χώρου τις προσπάθειες επανιεροποίησής του. Στον εκσυγχρονισμό ως εκδυτικισμό μη δυτικών κοινωνιών, πρέπει να αναμένουμε ως αντίδραση τον αντιδυτικισμό. Νέοι τρόποι νομιμοποίησης της μοντέρνας κρατικής εξουσίας συνεπάγονται και νέους τρόπους απονομιμοποίησής της. Η εξατομίκευση και η διάλυση της 'φυσικής κοινότητας' επόμενο είναι ότι θα οδηγούν σε μαζικοποίηση, σε μοντέρνους κοινοτισμούς, σε νέες συλλογικότητες. Και ούτω καθεξής.

Τέλος, ας συγκρατήσουμε την βασική παραδοχή στην οποία στηρίζονται όσα προηγήθηκαν μέχρι τώρα. Στην Παράδοση, οι κοινωνικοί δεσμοί προέρχονται από την 'φυσική κοινότητα' και γι' αυτό είναι δεσμοί βιωματικής αμεσότητας. Στις μοντέρνες κοινωνίες, κυριαρχούν απρόσωπες και αφηρημένες σχέσεις μεταξύ μελών εξατομικευμένων. Στο εσωτερικό τέτοιων κοινωνιών, οι κοινότητες (οικονομικές, πολιτικές, διανοητικές) είναι πλέον 'τεχνητές', δεσμοί ή συμπράξεις ή συνεταιρισμοί μεταξύ ατόμων.